

Ташболотова С.

**ХІХ КЫЛЫМДЫН АЯГЫ ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-СЛАВЯН
ЭЛДЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ ЧАРБАЛЫК, МАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАР**

Ташболотова С.

**ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ
КЫРГЫЗСКО-СЛАВЯНСКИМИ НАРОДАМИ
В КОНЦЕ ХІХ НАЧАЛА ХХ ВЕКОВ**

S.Tashbolotova

**ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONSHIP BETWEEN KYRGYZ-SLAVIC
PEOPLES IN THE LATE XIX-EARLY XX CENTURIES**

УДК: 972/25 (575.2) (04)

Макалада ХХ кылымдын башында Кыргызстандын түндүк аймагындагы Россия империясынын көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында кыргыз-славян элдеринин ортосундагы чарбылык, маданий мамилелер иликтөөгө алынат. Пишпек, Пржевальск уездериндеги дыйканчылык, мал чарбачылык тармактарындагы өзгөрүүлөргө, өз ара таасирлерге көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: чарбалык, дыйканчылык, мал чарбачылык, тармак, кыргыз-орус мамилелери, жылкычылык, багбанчылык, балыкчылык өстүрүү, маданий карым-катнаштар.

В статье рассматриваются хозяйственные и культурные кыргызско-славянские взаимоотношения в начале ХХв. в северном Кыргызстане в результате переселенческой политики Российской империи. Обращается внимание на изменения и взаимовлияния земледельческого и скотоводческого хозяйства в Пишпекском и Пржевальском уездах.

Ключевые слова: хозяйство, земледелие, скотоводство, отрасль, русско-кыргызские взаимоотношения, садоводство, рыболовство, культурные взаимоотношения.

The paper is devoted to the research of the economic, cultural Kyrgyz-Slavic relations in early 20th century in northern Kyrgyzstan as a result of resettlement policy of Russian Empire. The paper emphasizes the changes and interaction of agricultural and ranching economy in Pishpek and Przhewalsky counties.

Key words: agriculture, farming, ranching, industry, the Russian-Kyrgyz relations, horticulture, fisheries, cultural relations.

Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен ХІХ к. экинчи жарымы ХХ к. башында кыргыз элинин экономикалык, социалдык, маданий чөйрөсүндө ири өзгөрүүлөр болуп өткөн. Аталган өзгөрүүлөр ХІХ к. экинчи жарымынан тарта Россиянын борбордук губернияларынан славян элдеринин (орус, украин, белорус), чыгыш тараптан болсо дунган, уйгур, корей элдеринин көчүп келиши менен

чарбалык, маданий чөйрөдөгү өз ара таасирлердин, карым-катнаштардын натыйжасында ири өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Статистикалык маалыматтарга таянсак падышачылыктын отор саясатынын натыйжасында, 1915-жылы Кыргызстандын түндүгүндө болжол менен 100 дөй орус кыштактары пайда болгон. Ар бир кыштакта 500 дөн 4000 миңге чейин адам жашаган. Орус кыштактары негизинен Пишпек, Токмок, Пржевальск уездеринде пайда болуп, кийин бул шаарлар Кыргызстандын түндүгүндөгү экономикалык, маданий жана саясий борборго айланган.

Кыргыз-славян элдеринин ортосундагы өз ара байланыштардан, таасирлерден улам жаралган айрым жагдайларга токтолуп өтөлү. ХІХ кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын негизги чарбасы мал чарбачылык жана дыйканчылык болгон. Дыйканчылык менен кесип кылышкан кыргыздар негизинен дан өсүмдүктөрүнөн: буудай, арпа, сулу, таруу, ж.б өстүрүп келишкени белгилүү. Орустардын келиши менен жер иштетип дыйканчылык кыла баштагандардын саны арбыганын байкоого болот. Дыйканчылык тармагында өсүмдүктөрүнүн жаңы сорттору: гималай арпасы, кубанка ж.б. дан өсүмдүктөрүн өстүрүү кеңири жайылтыла баштайт. Маселен, Ысык – Көлдүн жээгине 1869-жылы биринчилерден болуп көчүп келген орустар күзгү жана жазгы кара буудай жана күзгү буудай, сулу, гречиха эгишге баштаганы маалым. Ал эми Түп суусунун жээгинен орун алган орус дыйкандары дарбыз, бадыраң, картошка, кызылча, түрп, сабиз, күн карама, ашкабак, помидор жана зыгыр сыяктуу жашылчаларды өстүрө баштаган. Бул өсүмдүктүн түрлөрүнүн баары эле Кыргызстандын түндүгүндө жакшы өсө берген жок, мисалы дарбыз климаттын шартка ылайык ылайык Ыссык-Көлдө жакшы өскөн эмес [1]. Статистикалык маалыматтарга кайрылсак, 1871-жылы Пржевальск жана Пишпек уездеринде кыргыздардын 33,3% дан өсүмдүктөрүн эгишкени белгилүү [2]. Дыйканчылык менен кесиптенишкен кыргыздардын арасында ко-

роо куруп, короонун ичине жер-жемиш, жашылчаларды отургузуу салты тарай баштаган. Ал эми Ысык-Көл, Чүй өрөөндөрүнүн аймактарында жана Түндүк Кыргызстандын башка райондорунда дыйканчылыктын кайра жаралышын бул жакка орус жана украин дыйкандарынын көчүп келиши менен байланыштырса болот. Аймакка келген славян улутундагылардан башка немец, уйгур, дунган жана өзбектердин таасиринен улам айдоо жерлеринин аянты өскөн. Пишпек жана Пржевальск уездинде 1869-1892-жж. айдоо аянты 6446дан 50140 тешеге чейин өскөн [3]. Айдоо жерлерин колдонууда негизинен жердин өлчөмүнө эмес сапатына, сугат суусуна көңүл бурушкан. Тилекке каршы, кыргыз дыйкандары айдоо жерин алмаштырып айдоо эрежелерин билишкен эмес, колунда кайсы үрөн болсо ошону айдай беришкен. Айдоо жерлерине 4-5 жыл дан эгишкенден кийин 3-4 жыл эч нерсе эгилген эмес. Орус-украин келгиндеринин таасири менен түздүк жерлер гана эмес, тоо этектериндеги таштак жерлер дыйканчылык үчүн колдонула баштаган. Таштак жерлер 1913-жылы Пишпек 15,5% ал эми Пржевальск уездинде - 18,2% аянтты түзгөн [4]. Тарыхый маалыматтарга таянсак, XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздар негизинен арпа, таруу, чийки акталган таруу, сулу, беде сыяктуу жаздык жана кыштык дандарды эгишкен. Өзгөчө, кеңири жайылган эгин бул - таруу болгон. Анын кызыл жана кара түрү өстүрүлүп, андан бозо жасашкан. Мындан сырткары тамак-ашка да колдонулган. Буудай-кызыл жана ак буудай деп экиге бөлүнгөн. Кызыл буудайды кыргыздар өзгөчө баалашкан. Ч.Валихановдун маалыматына караганда бугу уруусу жылына 15 миңге жакын кап дан эгишкен [5]. Эгерде талдай келсек бугу уруусу 50 миң (10 миң түтүндө орточо эсеп менен 5 адам) болсо, анда ар бир кишиге 3 кап дан же ар бир үй-бүлөгө 15 кап дандан туура келет. Кыргыздар арасында жер иштетүү өзгөчө 70-80 жылдардын аягында тездик менен өнүккөн. Бул тармак кедейлер арасында эле чектелип калбастан кийинчерээк окаттуу адамдар арасында да кеңири жайыла баштаган. Мисалы, П.П. Семенов Тянь-Шанскийдин саякатынан кийин А.М. Фетисов: «Мурун жер иштетүү көчмөндөрдүн салтына туура келбейт деп эсептелинип келинсе, учурда эч кандай өзгөчөлүккө карабастан кыргыздар мал чарбасы менен бирге жер иштеткенге өтүшкөн» - деп белгилейт [6]. Албетте, орус падышачылыгы көчмөн кыргыздардын отурукташуу процессине түздөн-түз каршы болбогону менен иш жүзүндө керектүү чараларды көрүшкөн эмес. К.Джунушев падышалык бийликтин жергиликтүү элдин жерлерин тартып алуусуна, ар кандай тоскоолдуктарына карабастан, кыргыздардын айдоо жерлеринин аянты көбөйгөнүн белгилейт. Автордун пикири боюнча, 1914-жылы Пржевальск уезди боюнча кыргыздардын айдоо жери 63143 тешени түзсө, Пишпек уездинде 89438ге жеткенин белгилейт [7]. Ал эми Кыргызстандын түндүк аймагындагы орус келгиндери негизинен жер иштетүү менен алек

болушкан. Алсак, алар кыргыздардан Аламедин, Толконов жана Ала-Арча сыяктуу шаарга жакын айдоо жерлерин ижарага алып, иштетишкен. Мисалы, 1883-жылы 148 теше жерге дан эгишип, анын 108 тешеси жазкы буудай, 5 тешеси жаздык кара буудай, 31 тешеси сулу, ал эми 4 теше жерге арпа эгишип, 1895-жылы Пишпектеги айдоо жерлердин саны 1079 тешеге көбөйгөн [8].

Беде айдоо орус жана украиндер арасында кеңири колдонулуп келген мал чарбачылык үчүн эң керектүү тоют богондуктан, XX к. башында Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө беде өсүмдүгүн айдоо кеңири таркала баштаган. Кыргыздар кыш мезгилинде малдар үчүн чөп камдаган эмес. Анын үстүнө чөп чабуу, оруу үчүн керектүү айыл-чарба шаймандары жетишсиз болгон. Кыргыздар үчүн эң коркунучтуу нерсе кыш мезгилиндеги «жут» эле. Жуттун кесепетинен көп сандагы малдарынан ажыраган учурлар көп болгон. Келгин орустардын кышка тоют камдап, жай мезгилинде чөп чаап, жыйноо салтын акырындап үйрөнүшүп, жуттан малдарын аман сактап калуу жолуна түшүшкөн. Натыйжада кыргыздардын мал чарбачылык турмушуна оруп-жыйуу салты бара-бара көнүмүшкө айлана баштаган. Маселен, Пржевальск уезддинде 1894-жылы кыргыздар тарабынан 574,000 пуд чөп камдалган [9].

Каралып жаткан мезгилде кыргыздардын мал чарбачылык тармагы да, бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Оторчулар келгенге чейин кыргыздар жылкы, кой, эчки, төө, уй, тоолу аймактарда топоз багышканы белгилүү. Бул малдар аз азык берген, бирок континенталдык климатка ыңгайлашкан, жем – чөпкө көз каранды эмес, б.а. аларды багуу анчалык мээнетти талап кылган эмес, ошондой эле, малдардын терисинен, сүтүнөн, этинен үй – тиричилигине керектүү буюмдарды, кийимдерди, тамак – ашты, идиш – аяк жб. пайдалуу нерселерди алган [10]. Ал эми орустардын келиши менен Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө койлордун жаңы пародалары пайда боло баштаган. Жаңы пародалар түндүк Кавказ, Крым, Поволжье жана түштүк Россиядан алып келишкен. Россиядан келген койлор кыргыздын койлорунан айырмасы алар жундуу келген. Орус койлорунун жүндөрү жука жана узун болгон. Кыргыздардын мал чарбасында эчки маанилүү орунду ээлеген. Эчкини – негизинен кембагал кыргыздар баккан, анткени ал бир жылда 2 же 3 жолу эгизден төлдөгөн, күнүгө 3-4 маал саалган, андан башка териси, жүнү пайдалуу болгон. Эчки чарбачылыгына кызыккан оторчулар Россиядан ангора жана придон пародаларын алып келишип, бул пародалар Кыргызстанда кеңири жайылган.

Славяндардын Кыргызстанга келиши менен ат заводу уюштурулган. Кыргыз аттары менен Сибирден алынып келинген таскактуу аттар (рысистый) менен аргындаштырылган. 1876-жылы Ысык-Көлдө биринчи ат заводу С.Е. Дмитриев тарабынан негизделген [11]. Бирок шарттын жоктугунан жана каражаттын жетишсиздигинен улам заводун жапканга

мажбур болгон. Ага администрация тараптан эч кандай жардам көрсөтүлгөн эмес. Кыргыз жылкыларын алгач Сибирь, кийин англис, арап, түркмөн жылкылары менен аргындаштыруу эң сонун асыл тукум жылкыларды берген. В.А. Пяновский Ысык-Көл ойдуңунда 1907-жылы уюштурган жылкыканасы абдан белгилүү болгон. Тилеке каршы, алардын кыргыз жылкыларынан асыл тукум алуу иши көпкө узаган эмес. Ат такалоо орус дыйкандарынан келиши менен кеңири жайылган. Кыргыздар темир, мык жана такаларды сатып алып же койго алмашып турушкан [12]. Кыргыздарда атка така кагуу эмне үчүн кеңири жайылган эмес деген суроо жаралышы мүмкүн. Буга себеп Россия шаарлары асфальт менен төшөлгөндүктөн орустар атка така кагууга мажбур болушса, экинчиден, кыргыздарда жайлоолор кара топурактуу, шибер болгондуктан, така кагуу зарылчылыгы көп деле жаралбаса керек. Ошентип, оторчулардын таасири астында жылкынын жаңы сапаттуу пародалары жарлаган.

Сибирь пародасындагы малды аргындаштыруу жолу менен асыл тукум малдарды өстүрүү жакшы жолго коюла баштаган. Жергиликтүү малдын пародаларын жакшыртууда А.М. Фетисовдун эмгеги чоң болгонун белгилеп кетүү абзел. Ал өзүнүн фермасында жергиликтүү мал менен Голландия пародасын аргындаштыруу менен алек болгон. 1907-жылы Кыргызстанга Ставрополь губерниясынан жана Дондон ири мүйүздүү малдарды жана калмыц пародасындагы меринос жүндүү койлор алынып келинген. Мисалы: Михайловка кыштагынын (Талас өрөөнү) жашоочусу Г. Левский 1910-жылы болжол менен 600 меринос койлорун алып келип, 4-5 жыл ичинде койдун санын 3000ге чейин жеткирген [13]. Мурун кыргыздар кылчык жүндүү койлорду багышса, эми аймакка Россиянын батыш бөлүгүнөн, Крым, Дон, түштүк аймагынан жана Поволжьядан уяң жүндүү койлор алынып келинген. Кыргызстанда биринчи жолу чочко багуу жолго коюлган. Бирок бул тармак менен негизинен орус жана украин, немец дыйкандары алектенишкен. XX кылымдын башында Кыргызстанда мал чарбачылыгы өзүнчө чарба тармагы катары интенсивдүү багытка өтө баштаган.

Ал эми уй өстүрүү тармагы орустардын келиши менен аз-аздан өзүнүн баштапкы ролун өзгөртө баштаган. Кыргыз уйларын жакшыртуу биринчи ирет оторчулар тарабынан жүргүзүлө баштаган. Сибирь аймагынан көп сүт берген, көлөмү дагы чоңураак жаңы пародалуу уйларды алып келишкен. Келгин уйлар менен кыргыз уйларын аргындаштырылышы ийгиликтүү болгон. Анын натыйжасында жогорудагы эки пародалуу уйдан дагы жакшыраак уйлар пайда болгон [14].

Кыргыздар орустар келгенге чейин канаттуу жаныбарларды кармашкан эмес. Анткени, көчмөн турмушта үй канаттууларын бакканга мүмкүн болгон эмес. XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта үй канаттууларын кармоого ыкташып, алгач кедей-

кембагал кыргыздардын арасында бул көрүнүш кеңири тарай баштаган.

Кыргыздар XIX кылымда турак-жайдын өзгөчө түрү болгон боз үйлөрдө жашагандыгы белгилүү. Кийинчерээк, XIX кылымдын экинчи жарымында жаздоодо жана күздөөдө калган – жатакчылар эки бөлмөлүү жер тамдарды кура башташкан. Бул көрүнүш келгиндердин таасири астында болгон. Орус-украиндердин үйлөрү эки-үч бөлмөлүү үстү камыш, темир менен жабылган там үйлөр болгон. Узддин борборлорунда узун түз көчөлүү орто жер денизи тибиндеги үйлөр, проваславия чиркөөлөрү, мусулман мечиттери, китепканалар пайда болгон. Курулуш материалы ылай (бакса, сокмо, кирпич) терек, тал, жана карагай болгон. Там үйдү акташкан, тактайлашкан. Бай кыргыздар кыштоо үчүн там салдыра баштаган, ал тамдарды салдыруу үчүн кыргыздар негизинен орустарды жалдаган [15].

Мына ошентип, XIX кылымдын экинчи жарымында турак-жайлар да өзгөрүүгө дуушар боло баштаган. Натыйжада көчүп конуп жүрүүгө ылайыкташкан боз-үйлөрлөр менен катар, туруктуу жашоо үчүн жер тамдар да пайда болгон.

Көчмөн кыргыздар үй-тиричилик буюмдарын, кийимдерди негизинен малдын жүнүнөн жана терисинен жасап тигишип келишкен. Андан башка, Кашкардан жана Орто Азиянын ири шаарларынан соодагерлер аркылуу сатып алынып турган. XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Россия мамлекетиндеги жеңил өнөр жайдын өнүгүшү менен текстиль өнөр-жайларынын арзан кездемелер: нооту, чыт, чий, баркут сыяктуу арзан кездемелер келе баштайт. Алардан тигилген кийимдер жеңил, кооз, арзан гана болбостон кийимдердин өңү, сапаты да өзгөрө баштаган.

Тамак-аш, көчмөн турмуштун чарбасы болгон малчылыка байланыштырып, негизинен малдын сүтүнөн жана этинен болгон. Мындан башка дан өсүмдүктөрү дагы болгон. Жашылчаларды, бакчаларды өтө аз жешкен. Сүт өзүнүн табияты боюнча уйдун, койдун, төөнүн, топоздун жана эчкинин сүтү деп бөлүнгөн. Этногорафиялык маалыматтарга караганда кыргыздар сүттөн 15 тен ашык тамак – аш даярдашкан. Ал эми XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып кыргыз ашканысы, кыргыз дасторкону тамактын жаңы түрлөрү менен байый баштайт. Кытайдан келген дунган, уйгур элдери манты, чүчбара, лагман, күрүч, ж.б тамактары колдонула баштаган. Заводдордо даярдалган кант, кумшекер жана пиво, арак, вино, ичимдиктери пайда болгон [16].

Жогорудагы жаңылыктардан башка, кыргыз чарбасы багбанчылык, аңчылык, балчылык жана балык улоо менен дагы толукталган. Орустар келгенге чейин жогорудагы аталган чарбанын түрлөрүн кыргыздар жасаган эмес, (албетте аңчылык өнүккөн). Өзгөчө, балчылык кыргыз чарбасында орустар келгенге чейин такыр болгон эмес. Кыргыздар, аарыларга адамдырдын душманы деп мамиле кылышкан. Кыргызстандын түндүгүнүн жагымдуу жаратылы-

шы, көп деген бал өсүмдүктөрдүн түрүнүн болушу, Ысык-Көлдүн анчалык ысык болбогон жай мезгили, балчылыктын бат өнүгүшүнө шарт түзгөн. Орустар, бал аарыларын Башкирия, Сибирь жана Кавказдан алып келишип өстүрө баштаган. Ошол эле учурда келгиндер абхазия, башкирия, кара токойлуу жана сибир пародалуу аарыларды алып келген. Ошентип, балчылык кеңири тармак катары өнүгө баштаган.

Балык улоо – кыргыз чарбасында маанилүү орунду ээлеген эмес. Бирок, Пржевальский уездинде жашаган кыргыздар балык улоочулук менен алектенишкени туурасында Чокон Валиханов жазып кеткен [17]. Кыргыздарда балыкчылык тармагына көп көңүл бурулбагандыгын окумуштуу М.Т. Айтбаев мындайча билдирет: «Кыргыздар балыкты салттык ишенимине ылайык тамак-ашта колдонгон эмес, байлар болсо аны жегенге болбогон жыландын бир түрү дешкен. Орустардын келиши менен отурукташкан кембагал кыргыздар салттык ишенимине карабастан тамак-аш жок болгон убакытта балык кармап жешкен. Бара-бара торлор, сууда сүзгөн кайыктар пайда болуп, орустар балыктарды кармап сатыкка чыгара баштаган. Алардын таасиринен дагы кыргыздар дагы балык этин жегенге жана балык улоонун жолун үйрөнө башташкан» [18].

Аңчылык кесиби кыргыздарда байыртан баштап эле өнүгүп келген. Бул туурасында Түндүк Кыргызстандын аймагынан табылган аска бетине түшүрүлгөн тоо эчки, аркар жб. жаныбарлардын сүрөттөрү күбө. Орустардын келиши менен жырткыч жаныбарларды кармоодо темир капкан салып, аңчылык жүргүзүү ыкмасы өнүгө баштаган. Соода мамилелердин өнүгүшү менен жапайы жаныбарлардын терисине болгон муктаждык күчөп, кымбат баага сатыла баштаган, мындай көрүнүш кыргыздарды аңчылык кылуу кесибин өрчүтүү зарылдыгын жараткан.

Ошентип кыргыздар менен сляван элдеринин ортосундагы чарбалык, маданий карым-катнаштын күчөшүнүн натыйжасында мал чарбачылык, дыйканчылык, тамак-аш, кийим-кече, турак-жай тармактарында ири өзгөрүүлөргө дуушар болду.

Адабияттар:

1. Айбаев М.Т. Историко-культурные связи киргизского и русского народов (по материалам Ысык-Кульской области Киргизской ССР). – Фрунзе – 1957, - 65 – б.
2. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып I. – 144-147 – бб.
3. Кронгардт Г.К. Население Кыргызстана во второй половине XIX - начале XX вв. - Бишкек, 1997. -83-б.
4. Кронгардт. Г. К. Көрсөтүлгөн адабият. - 83-б.
5. Русские путешественники и исследователи о киргизах. – Фрунзе, 1973.- 129-б.
6. Русские путешественники и исследователи о киргизах.... - 175-б.
7. Джунушев К. Экономические предпосылки возникновения товарного хозяйства в дореволюционный Киргизии. - Ташкент, 1962. - 7-б.
8. Русские в Пишпекке (конец XIX-начало XX вв.): по материалам архивов. – Бишкек, 2011. -16-б.
9. Сушанло. М.К Дунгане Семиречья. - Фрунзе., 1959.-27б.
10. Кронгардт. Г. К. Көрсөтүлгөн адабият. -89-б.
11. Айтбаев М.Т. Көрсөтүлгөн адабият. -64-б.
12. Ташболотова С. Переселенческая политика царизма в Туркестане во второй пол. XIX нач. XX вв. (на материалах Семиреченской и Ферганской обл.). – Канд. дисс. кол жазма. - Бишкек, 2012.-160-б.
13. Айтбаев М.Т Көрсөтүлгөн эмгек – 65-б.
14. Аттокуров Сабыр. Кыргыздар XIXкылымда. – Бишкек, - 2003. – 299 -300-бб.
15. Аттокуров Сабыр. Кыргыздар XIXкылымда. – Бишкек, - 2003. – 301-304- бб.
16. Айтбаев М.Т Көрсөтүлгөн эмгек.-65-б.
17. Ч.Валиханов. Собрания сочинений. – Том. I. Алматы. – 1987. -331-б.
18. Айтбаев М.Т. Көрсөтүлгөн эмгек. -69-б.

Рецензент: т.и.д. Алымбаев Ж.